

Piotr Birecki

ORCID: 0000-0002-0755-137X

XVIII-wieczne inwentarze kościelne jako przyczynek do badań nad ewangelickimi księgozbiorami parafialnymi w Prusach Książęcych

Streszczenie: W Geheimes Staatsarchiv w Berlin-Dahlem przechowywane jest ciekawe źródło do badań nad wyposażeniem kościołów i plebanii ewangelickich. Jest to inwentarz z połowy XVIII wieku, w którym zawarte zostały informacje m.in. na temat naczyń, bielizny liturgicznej i dzwonów znajdujących się w 91 parafiach ewangelickich dawnych Prus Książęcych. Ważną składową tego inwentarza są dość skrupulatnie spisane biblie, postylle, księgi liturgiczne, teologiczne i dokumenty prawne, znajdujące się w kościołach, szkołach przyparafialnych oraz domowych bibliotekach pastorskich. Rozpoznano niemal wszystkie zanotowane pozycje mimo lakonicznych często zapisów bibliograficznych, dzięki czemu zidentyfikowano dzieła Lutra i Melanchtona będące częścią książek XVI-wiecznych, dzieła XVII- i XVIII-wieczne będące spuścizną teologiczną zarówno ortodoksyjnej, jak i pietystycznej grupy autorów. Ustalono tytuły postylli, śpiewników, agend oraz książek historycznych. Najwięcej pozycji pochodziło z XVIII wieku co wskazuje, iż tak jak notowano w jednej z parafii, księgozbiory rabowane lub niszczone były przez wojska rosyjskie. Część księgozbiorów mogła paść ofiarą zniszczeń dokonanych w XVII wieku w parafiach jeszcze przez wojska tatarskie.

Zbadany i przedstawiony inwentarz to dobre źródło badań dla historyków sztuki, którzy otrzymali kolejne dowody na korzystanie przez malarzy z ilustracji i embleatów w traktatach pietystycznych do wykonywania dekoracji malarskich. Historycy, teolodzy i muzykolodzy uzyskali liczne dowody na obecność w Prusach traktatów, postylli i śpiewników wydawanych nie tylko przez najważniejszych teologów Królewca, ale również tych piszących w Berlinie, Halle czy Lipsku.

Słowa kluczowe: Prusy Książęce, biblioteki pastorskie, sztuka protestancka, Luter, Melanchton, postylle, śpiewniki, dzieła teologiczne, XVIII wiek

Abstract: Eighteenth-Century Church Inventories as a Contribution to Research on Pastoral Libraries in Ducal Prussia. The Geheimes Staatsarchiv in Berlin-Dahlem houses an interesting source material for the studies on the furnishing of Protestant churches and vicarages. This is a mid-18th century inventory comprising information on liturgical vessels, vestments and church bells in possession of 91 Protestant parishes in the former Ducal Prussia. An important part of that inventory make quite meticulously listed Bibles, postills, liturgical

and theological books and legal documents found in churches, parish schools and private pastors' libraries. Almost all the listed items have been recognised, despite often laconic bibliographic notations. This allowed to identify the works by Luther and Melancton as parts of 16th-century books, 17th- and 18th-century works being part of the theological legacy of both orthodox and Pietistic groups of authors. The titles of postills, hymn books, agendas and historical books have been established. The majority of listed items dated back to the 18th century, which indicates that – as it was noted in one of the parishes – the books had been robbed or destroyed by the Russian armed forces. Some of the book collections could have also fallen prey to the Tatars in the 17th century.

The researched inventory presented here makes a good source material for art historians, who have acquired ample evidence of the artists making use of the illustrations and emblems enclosed in Pietistic treatises, postills and hymnals published not only by the most eminent theologians in Königsberg, but also those active in Berlin, Halle or Leipzig.

Key words: Ducal Prussia, pastors' libraries, Protestant art, Luther, Melancton, postills, hymn books, theological works, 18th century

Wstęp

Ocalone z wojennej pożogi źródła do dziejów kultury i sztuki na terenie Prus Książęcych przechowywane są m.in. w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w berlińskiej dzielnicy Dahlem. Ich treść daje wgląd w dzieje architektury i wyposażenia kościołów oraz różnego rodzaju sprzętów w parafiach ewangelickich na terenie Księstwa. Są to dokumenty dotyczące budowy lub odbudowy budynków, wymiany elementów ich wyposażenia, czasem opisy kościołów, czasem korespondencja kolatorów kościoła z władzami kościelnymi i świeckimi, rzadziej inwentarze z opisem wyposażenia. Niestety są one rozproszone w różnych jednostkach archiwalnych i wymagają dogłębnych analiz.

Naszkicowanie zawartości księgozbiorów parafialnych znajdujących się w XVIII wieku w kilkunastu takich parafiach stało się możliwe dzięki lekturze i analizie niezwykle interesującego m.in. dla historyka, muzykologa czy historyka sztuki tomu zbiorowego inwentarza pt.: *Belage zu den tabellarischen Nachrichten von dem Zustande der Kirchen* zawierającego niezwykle szczegółowe inwentarze spisane dla pojedynczych parafii. Tom ten zachował się w zespole tzw. Etaatsministerium dawnego Archiwum Królewieckiego¹. Zanim jednak zaprezentowana zostanie jego „biblioteczna zawartość”, najpierw skromna uwaga na temat zinwentaryzowanych, innych niż książki pozycji. Badacz przeszłości Prus

¹ Niniejszy artykuł ma charakter źródłowy i mam nadzieję, że stanie się przyczynkiem do dalszych badań naukowych. Do identyfikacji księgozbiorów wykorzystano literaturę przedmiotu oraz cyfrowe zbiory biblioteczne z całego świata. Badany inwentarz znajduje się w Geheimes Staatsarchiv, XX, Etaatsministerium i nosi sygnaturę 41a 372 (dalej: *Inwentarz*).

Książących ma tu do czynienia z rzadkim źródłem tak szczegółowej wiedzy rzucającym jaśniejsze światło na ilościowy i jakościowy stan wyposażenia książęcopruskich kościołów luterkańskich. Przebywający w parafii wizytator lub wizytatorzy, w obecności miejscowych duchownych (wynika to z części podpisów składanych pod spisami) skrupulatnie notowali zastane w kościołach srebrne, miedziane i cynowe naczynia liturgiczne, dzwony, zegary wieżowe czy instrumenty organowe. Czasem dokonywane przez nich zapisy mają dość ogólny charakter (np. tylko zapis „kielich z pateną”), czasem są bardziej szczegółowe, ujawniając fundatorów naczyń liturgicznych i innych przedmiotów niezbędnych do odprawienia nabożeństwa. Przykładem jest tu złożony kielich do kościoła w Kallinowen (Kalinowo) ufundowany w 1704 roku przez sędziego ziemskiego Paula Flattau’a². W kościele w Heiligenwalde (może to być dzisiejsze Ушаково w obwodzie kaliningradzkim lub Święty Gaj koło Elbląga, w inwentarzu nie ma dokładniejszej lokalizacji) odnotowano (sic!) „starą” monstrancję, a w Heinrichsdorf (Płońnica) zestawiono w inwentarzu dary w postaci naczyń liturgicznych przekazane do kościoła w I połowie XVIII wieku³. Nie odnotowano żadnych wcześniejszych protokołów wizytacyjnych, które znajdować się mogły w parafiach pruskich, a które mogłyby już w XVIII wieku wzbogacić wizytacyjną wiedzę o kościelnym majątku⁴.

W przypadku księgozbiorów parafialnych z lektury przedmiotowego tomu dowiadujemy się dokładnie o ich liczebności wynoszącej od kilku do kilkunastu pozycji lokalizowanych w kościelnym prezbiterium (zazwyczaj są to biblie i agendy, niektóre z nich w czarnych, skórzanych oprawach i ze srebrnymi okuciami), w zakrystii, na plebanii i w budynku szkolnym. W tych miejscach spisujący odnajdowali nie tylko wymieniane z tytułu i z podaniem autora śpiewniki, ale również księgi teologiczne (w tym jeszcze te autorstwa Marcina Lutra) oraz

² *Inwentarz*, op. cit., *Kallinowen*, k. 39. Najczęściej zapis bibliograficzny jest bardzo ogólny, podaje np. tylko nazwisko i tytuł (często tylko kilka słów z tytułu) pozycji, czasem, jak w przypadku ustaw (Pruskie Prawo Krajowe) dodawana jest data wydania. Autor niniejszego tekstu postarał się zidentyfikować szczegółowo większość pozycji należących do księgozbiorów znajdujących się w 91 parafiach, uwzględniając autora, pełen tytuł i miejsce wydania wykorzystując takie skrótowe zapisy. Niektóre pozycje były przez pastorów zapisywane na kilka sposobów. Czasem podawane są daty wydań, pomagając w precyzyjnym ustaleniu roku publikacji.

³ *Inwentarz*, op. cit., *Heiligenwalde*, k. 274 oraz tamże, op. cit., *Heinrichsdorf*, k. 237.

⁴ Jedynie w Germau (ros. Рыццкое) (*Inwentarz*, op. cit., *Germau*, k. 65) odnotowano zachowaną wizytację kościoła z 1569 roku Joachima Morteniego.

traktaty polemiczne, egzemplarze pruskiego prawa krajowego i księgi administracyjne parafii. Liczba woluminów znajdujących się w odwiedzanych parafiach była różna, czasem były to tylko trzy pozycje jak w Borken (Borki), a czasami było ich kilkanaście lub kilkadziesiąt, tak jak w miejscowościach (ros. Бальга) i Heinrichswalde (ros. Славск), w których biblioteki składały się z ponad 40 tomów różnych pozycji albo jak w Underwangen (ros. Чехово) z biblioteką pastorską liczącą 65 tomów. W kościele w Wargen (wieś nie istnieje, dziś to okolice rosyjskiej wsi Котельниково), oprócz blisko 40 innych ksiąg teologicznych odnotowano niemal kilkaset pozycji, w tym 32 biblie, 80 Nowych Testamentów, 80 śpiewników autorstwa pietysty Georga Friedricha Rogalla i tyle samo katechizmów Johanna Porstensa⁵. W kilku parafiach, jak np. w Kalinowie (niem. Kallinowen) albo w Pelen (Piele)⁶ nie odnotowano żadnej książki⁷.

Można jedynie się domyślać, czy prócz pozycji ujętych w inwentarzu pastorzy posiadali swoje prywatne dzieła teologiczne, czy mamy do czynienia wyłącznie z oficjalnym księgozbiorem. Większość książek tych księgozbiorów pochodzi z końca XVII i z pierwszej połowy XVIII wieku, choć zdarzają się książki XVI-wieczne, XVII-wieczne jak *Postylla* wschowskiego pastora Valeriusa Herbergera (dzieło to miało kilka wydań w XVII wieku), podobnie jak dzieła zmarłego w 1608 roku pastora kościoła św. Katarzyny w Hamburgu Philippa Nicolaia, znanego w Prusach z hamburskiej edycji dzieł datowanych na 1617 rok⁸. Źródłem zaopatrzenia duchownych w księgi liturgiczne i literaturę teologiczną były głównie drukarnie Królewcą, Halle i Lipska, rzadziej

⁵ E. Laskowska-Kwiatkowska, *The circle of sources of the „Prussian Cantional”*, w: *Traditional musical cultures in central-eastern Europe. Ecclesiastical and folk transmission*, red. P. Dahling, Warszawa 2009, s. 387, biogram Rogalla J. A. Wageman, *Rogall, Georg*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 29, Leipzig 1889, s. 45. Chodzi o śpiewnik *Kern alter und neuer Lieder*, Königsberg 1731; *Katechizm Porstensa* wspominany w *Kurzer Entwurf einer Oberlausitz-wendischen Kirchenhistorie*, wyd. David Richter, Budziszyn 1767, s. 226.

⁶ *Inwentarz*, op. cit., *Pielen*, k. 21–23v.

⁷ W kościele w Kalinowie nie odnotowano żadnej książki, więc być może taki księgozbiór nie istniał, a ksiądz używał kilku własnych pozycji do odprawiania nabożeństw. Książek nie wpisano także w parafiach w Grünheide (ros. Калужское), Niederzehren (Czarne Dolne), Peterswitz (Piotrowice), Widminen (Widminy), Kraupischken (ros. Ульяново), Kussen (ros. Веченово), w: *Inwentarz*, op. cit., pozycje na kartach 119–247.

⁸ *Inwentarz*, op. cit., *Wargen*, k. 41–50. Zapis jest bardzo ogólny, identyfikujący tylko „pisma Ph. Nicolaiego”. Zapewne chodzi tu dzieła łacińsko- i niemieckojęzyczne z 1617, wspomi-

Hamburga, choć znajdowano pozycje wydawane w innych drukarniach europejskich. Książki te pastory zapewne nabywali osobiście, jedynie w kilku przypadkach odnotowano darowizny przekazane przez parafian lub kolatorów kościoła⁹. Zastanawia powtarzalność wielu pozycji, sugerująca, iż określone tytuły trafiały do parafii z „rozdzielnika” i polecenia kościelnych władz zwierzchnich. Przykładem będą tu dzieła królewieckiego kaznodziei Bernharda von Sanden notowane aż w kilkunastu parafiach¹⁰.

Niestety na tym etapie badań nie da się nakreślić pełniejszego obrazu księgozbiorów kościelnych znajdujących się w bibliotekach pruskich w XVIII wieku, ponieważ, jak zanotowano w inwentarzu kościoła Deutsch Crottingen (lit. Kretingalė), część książek mogła zostać zniszczona. Chodzi tu zapewne o działania wojny siedmioletniej i operowanie na terenie Prus Książęcych wojsk rosyjskich, ale nie wiadomo, czy dotknęło to tylko tę czy też inne parafie. Część publikacji znajdujących się w księgozbiorach datuje się na 2. połowę XVII wieku, co może wskazywać, że straty sięgają jeszcze działań tatarskich w Prusach podczas potopu szwedzkiego i wyprawy odwetowej wojsk hetmana Wincentego Korwina Gosiewskiego, podczas której spalono wiele kościołów ewangelickich wraz z wyposażeniem¹¹. W inwentarzu kościoła w Deutsch Crottingen zanotowano, że część książek została utracona podczas inwazji rosyjskiej¹², podobnie jak w Pellenicken (ros. Заропское), gdzie zapisano, że w parafii ostała się tylko niemiecka i litewska agenda kościelna, podczas gdy

nane w biogramie tego ortodoksyjnego luteriańskiego duchownego, w: *Allgemeines Gelehrten Lexikon* (...), Dritte Teil, M–R, Leipzig 1751, s. 911.

⁹ W dalszej kolejności należy przeprowadzić badania prezbyterologiczne, pomocne w ustaleniu, którzy pastory pracowali w parafiach w czasie powstawania inwentarzy.

¹⁰ B. von Sanden był kształconym na kilku uniwersytetach (m.in. w Tybindze, Strassburgu i Monachium) teologiem luteriańskim, który urodził się w Wystruci (niem. Insterburg, ros. Черняховск) w 1636 roku, a zmarł w Królewcu w 1706. Przygotował m.in. uroczyste nabożeństwo podczas koronacji Fryderyka I na króla Prus. Zob. Sanden, Bernhard von, w: J. H. Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*, Bd. 33, Leipzig 1742, szp. 1953.

¹¹ P. Birecki, *Konflikty o kościoły pomiędzy katolikami a protestantami w Prusach Królewskich i Książęcych w I połowie XVII wieku*, w: „Studia Elbląskie” (w druku), a wersja dotycząca tylko kościołów ewangelickich w: tenże, *On the border of Theatrum Belli. The Lutheran churches in the Royal and Ducal Prussia in the time of Polish–Swedish conflicts in the I half of XVII Century* (GWZO Leipzig, w druku).

¹² Inwentarz, op. cit., *Deutsch Crottingen*, k. 37v.

pozostałe książki wywieźli żołnierze uczestniczący w tej samej wojnie¹³. W kilku parafiach zanotowano zły stan zachowania części księgozbioru, m.in. w Postnicken (ros. Заливное), gdzie znajdowały się stare i zniszczone książki i nieznane bliżej pisma¹⁴.

Agendy i księgi kościelne oraz dokumenty prawne

W większości parafii ręką wizytatora skrupulatnie notowano zarówno agendy/ordynacje kościelne, jak i egzemplarze pruskiego prawa krajowego, choć czasem zapisano je, jak w Baldze, tylko ogólnie: „dwa tomy królewskich patentów i pism urzędowych w brązowej, skórzanej okładce”. Egzemplarze agend oprawiano staranne w czarną lub zieloną skórę i zdobiono aplikacjami ze srebra (w parafiach w Heinrichswalde, Germau /ros. Рыцкое), Wargen, Hermsdorf/Drulichy, Passarie/Pasaria, Plibischken/ros. Глушково). Podobnie jak w przypadku ksiąg biblijnych, agendy te były publikowane w języku polskim, niemieckim i litewskim. W większości przypadków notowano istnienie tylko samego egzemplarza (Waltersdorf/Pęciszewo, Laptau/ros. Мыромское, Skaisgirren/ros. Большаково), jego lokalizację (np. na ołtarzu w kościele w Borken), nieco dokładniej format (np. mała, jak w Didlacken/Didlaki, albo duża jak w Grunau/Gronowo) lub język dokumentu: niemiecki (Didlacken), polski (Blumenau/Kwietniewo i Gross Krebs/Rakowiec) i litewski (Didlacken, Plaschken/lit. Plaškiai, Karkeln/ros. Мысовка, Jodlaucken/ros. Володаровка, Prockuls/lit. Voveriškiiai). W przypadku parafii w Hohenfürst/Wyszkowo była to ordynacja z 1556 roku, w Medenau/ros. Логвино i Marienfelde/Głaznoty zapisano, że chodzi o *Kirchenordnung und Ceremonien* wydane w Królewcu w 1568 roku, w Plibischken o egzemplarz z 1598 roku, w Schaukunen (ros. Левобережное) i w Schönberg (Szymbark) o saską agendę kościelną, zapewne z 1580 roku¹⁵.

Stosunkowo rzadko zapisywano księgi zawierające doktryny Kościoła luterkańskiego¹⁶, a częściej (w kilkunastu parafiach) spotykane było pruskie prawo

¹³ *Inwentarz*, op. cit., *Pellenicken*, k. 159.

¹⁴ *Inwentarz*, op. cit., *Postnicken*, k. 234.

¹⁵ W Schmauch (Skowrony) zachował się dodatkowo egzemplarz agendy zapisany jako: *Neue Kirchen Ordnung mit dem Corps: Doct. Pruthen*.

¹⁶ Przykładem jest *Repetitio Corporis Doctrinae Ecclesiasticae, Sicut Ea Ex Verbo Dei, In Augustana Confessione, Apologia, et Articulis Schmalcaldicis comprehensa, et ab Illustrissimo Principe Duce Prussiae, etc. ac universis Ducatus illius Ordinibus, tam Politicis, quam Ecclesiasticis, unanimi et constanti consensu, recepta et approbata, ac ideo publice jam*

krajowe, czasem dodatkowo określane jako „stare” (Medenau, Waltersdorf, Blumenau, Heiligenwalde, Postnicken), albo datowane, czyli pochodzące z 1655 (Pobethen), z 1683 (Balgä), z 1685 (Deutsch Crottingen, Borken, Weinsdorf/Dobrzyki), z 1686 (Friedrichowen albo Friedrichshoff/Rozogi) lub 1721 roku (Schmauch/Skowrony, Wargen)¹⁷. W kilkunastu parafiach przedmiotem zainteresowania inwentaryzatorów były księgi parafialne. Większość z nich pochodziła z XVIII wieku, choć zdarzały też księgi z II połowy wieku XVII, zakładane po potopie szwedzkim, jak księgi chrzcielne z parafii w Blumenau, obejmujące lata 1661-1669. Uwzględnione w inwentarzach księgi to zwyczajowe księgi chrztów, konfirmowanych, ślubów i pogrzebów, księgi osób przyjmujących komunię albo zawierające spisy parafian. Wyjątkiem były pozycje zawierające zapisy fundacyjne (Joneikischken/ros. Tymirasewo) i księgi rachunkowe (Germau)¹⁸.

Biblie i konkordancje biblijne

Niemal we wszystkich parafiach notowano oczywiście biblie chronione czarnymi skórzanymi oprawami ze złoceniami, które zdobiły dodatkowo srebrne aplikacje. Biblie te pochodziły z różnych źródeł, choć większość z nich jest najczęściej wzmiankowana tylko ogólnie jako biblia polska, pruska, litewska lub niemiecka. Takie niezidentyfikowane biblie znajdowane na plebanii albo na ołtarzu odnotowano w kościołach w Schmauch (Skowrony)¹⁹, w Kuntzen (ros. Красноречье)²⁰,

edita est, ut sit testimonium, consentientis et constantis Confessionis sanae doctrinae, contra omnes corruptelas et sectas, quae multis in locis, sub praetextu Augustanae Confessionis Ecclesias turbant, wydawca J. Daubmann, Królewiec 1570. Egzemplarze tego dzieła znajdowały się w zbiorach parafii w Medenau i Grunau, zob. *Inwentarz*, op. cit., *Medenau*, k. 107 i *Grunau*, k. 53–53v. W parafii w S. Lorenz przechowywano tom *Corpus Doctrinae*, tamże, S. Lorenz, k. 86. Zapewne było to dzieło *Corpus Doctrinae Christiane* F. Melanchtona, wydane w Frankfurt nad Menem w 1569 roku. W Lasdehnen znajdowało się dzieło Johanna Henichusa, *Compendium s. theologiae: antehac in eorum gratiam concinnatum, qui primum imbuuntur sacris studiis, nunc vero ita auctum* wydane w 1657 roku, a w Wargen zapisano pozycje: *Corpus Doctrinae Pruthenica* i *Corpus consitutionum Prutenicorum*.

¹⁷ Przykładowa pozycja w *Inwentarz*, op. cit., Inse, k. 11–11v.

¹⁸ Tu przytoczono tylko kilka przykładów. Takie księgi odnajdziemy w inwentarzach parafii w miejscowościach: Borken, Germau, Pobethen, S. Lorenz Prockuls, Kuntzen i Candien.

¹⁹ *Inwentarz*, op. cit., Inse, k. 11–11v.

²⁰ *Inwentarz*, op. cit., Kuntzen, k. 215.

w Hermsdorf²¹, w Dackau (Gdakowo)²², w Borken²³, w Didlacken²⁴, w Heiligenwalde²⁵, w Candien (Kanigowo)²⁶ i w Tromnau (Trumieje)²⁷. W przypadku kilku biblii z parafii w Grunau²⁸ i w Laptau²⁹ oraz Waltersdorf miejscem wydania było Halle³⁰ i Strasbourg³¹, a w Germau znajdowała się Biblia Tossaniego w czarnej oprawie z srebrnymi aplikacjami z Bazylei³². Inne wydania biblii znajdowały się w kościele w Wielitzken (Wieliczki), w których odnotowano znajdującą się w szkole polską biblię z 1738 roku³³.

W kościołach w Wargen³⁴ i w Pobethen (ros. Помахово)³⁵ znaleziono biblie pochodzące z drukarni w Wittenberdze, w Didlacken³⁶ i w Medenau³⁷

²¹ *Inwentarz*, op. cit., *Widminen*, k. 20–21.

²² *Inwentarz*, op. cit., *Dackau*, k. 214.

²³ *Inwentarz*, op. cit., *Borken*, k. 27–27v.

²⁴ *Inwentarz*, op. cit., *Didlacken*, k. 213.

²⁵ *Inwentarz*, op. cit., *Heiligenwalde*, k. 68.

²⁶ *Inwentarz*, op. cit., *Candien*, k. 187v.

²⁷ *Inwentarz*, op. cit., *Tromnau*, k. 211v.

²⁸ *Inwentarz*, op. cit., *Grunau*, k. 53–53v.

²⁹ *Inwentarz*, op. cit., *Laptau*, k. 133. Odnotowano egzemplarz wydany w 1730 roku.

³⁰ *Inwentarz*, op. cit., *Hohenfürst*, k. 17. Może były to biblie wydrukowane w 1766 albo to biblie jak ta precyzyjniej zidentyfikowana w Carwaiten (k. 180), gdzie odnotowano biblię Johanna Georga i Christopha Starków: *Hausbibel. Mit kurzgefasten Erklärungen* (...) wydane w Berlinie i Halle w latach 1744–1750.

³¹ Jest to *Biblia Das ist Die Gantze H. Schrifft Nach der Dolmetschung Vorreden und Marginalien D. M. Lutheri mit mehreren Concordanten: Besambt newer Sumarischer Außlegung*, Straßbourg 1619–1620, zob. J. Wallman, *Philipp Jacob Spener und die Anfänge des Pietismus*, w: *Beiträge zur historische Theologie*, 42, 1986, s. 51, przyp. 47. W Waltersdorf odnotowano strasbourską biblię dr. Daniela Cramera w czarnej oprawie.

³² *Inwentarz*, op. cit., *Germau*, k. 64: *Biblia, Das ist: Die Gantze Heilige Schrifft Alten und Neuen Testaments/Durch Doct. Martin Luther verteutschet: Mit D. Pauli Tossani, Churfürstlichen Pfälztischen Kirchen-Rahts und Professoris Theologiae zu Heidelberg*, (...), Basel: Thurneysen; Baßel: Mangoldt, 1729.

³³ *Inwentarz*, op. cit., *Wielitzken*, k. 35v. Zapewne była to Biblia Gdańska, ponieważ jedno z jej wydań ukazało się w tym roku.

³⁴ *Inwentarz*, op. cit., *Wargen*, k. 46.

³⁵ *Inwentarz*, op. cit., *Pobethen*, k. 77–83.

³⁶ *Inwentarz*, op. cit., *Didlacken*, k. 56 v.

³⁷ *Inwentarz*, op. cit., *Medenau*, k. 107.

z Weimaru, a w Heinrichswalde³⁸ i w Underwangen (ros. Чехово)³⁹ biblie z pras drukarskich Norymbergi. Ponieważ w Underwangen zapisano tylko biblie z datą 1653, to można tylko domniemywać, czy było to wydanie lüneburskie⁴⁰ czy bre-meńskie z tego samego roku⁴¹. Rzadsze tłumaczenia biblij, takie jak to dokonane przez Philippa Jacoba Spenera⁴², znajdowały się w Didlacken i w Medenau⁴³ (tu czytano czterotomową biblie urodzonego w Morągu Abrahama Caloviusa⁴⁴), w Pellenicken⁴⁵ (biblie *Parva Hebraeo-Latina*⁴⁶) i w Werden (lit. Verdainé), gdzie znajdował się egzemplarz w tłumaczeniu Marcina Lutra⁴⁷. W Heinrichswalde odnotowano XVI-wieczny przekład biblij przypisany jego współpracownikowi a potem adwersarzowi, czyli Johannesowi Agricoli, oraz dodatkowo egzemplarz Wulgaty⁴⁸. W Gross Krebs (Rakowiec)⁴⁹, prócz biblij Lutra w redakcji pastora Joachima Langeo z Halle⁵⁰, zinwentaryzowano biblie w tłumaczeniu

³⁸ *Inwentarz*, op. cit., Heinrichswalde, k. 91–94.

³⁹ *Inwentarz*, op. cit., Underwangen, k. 267–268.

⁴⁰ *Biblia, Das ist: Die gantze Heilige Schrift, Altes und Neues Testaments verdeutsch durch Martin Luther: Von neuen in diese ... form gebracht mit ... Summarien*, (...), Gedruckt in Lüneburg bei Stern 1653.

⁴¹ *Biblia: Das ist: Die gantze Heilige Schrift Alten und Newen Testaments Teutsch D. Martin Luthers: Mit außgehenden Versiculn, kurtzen, deutlichen und richtigen Summarien, auff der Reyse so wol, als daheime, füglichest und nützlich zu gebrauchen* (...), Gedruckt in Bremen bei Jost und Jacob Köhler 1653.

⁴² P. Tschakert, *Spener, Phillip Jakob*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 35, Leipzig 1893, s. 102–115.

⁴³ *Inwentarz*, op. cit., Medenau, k. 107.

⁴⁴ *To Biblia illustrata. 4 Bände*. Frankfurt am Main 1672–1676 und 1719. W parafii w Lasdehnen zachowało się inne dzieło Abrahama Calova *Institutiones theologiae zum examine novae theologiae Calixtinae*. 1649, zob. W. Gaß, *Calov, Abraham*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 3, Leipzig 1876, s. 712–715.

⁴⁵ *Inwentarz*, op. cit., Pellenicken, k. 160.

⁴⁶ *To Biblia parva hebraeo-latina: in quibus dicta insigniora omnia ex codice hebraeo sec. ordinem libb. biblicorum, & in his pleaeque et tantum non omnes voces* (...) w tłumaczeniu Heinricha Opitza, wydana w 1703.

⁴⁷ *Inwentarz*, op. cit., Werden, k. 94.

⁴⁸ *Inwentarz*, op. cit., Heinrichswalde, k. 91–94, zob. G. Kawerau, *Agricola, Johann*, w: *New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, t. I. Grand Rapids, 1950, s. 91–92.

⁴⁹ *Inwentarz*, op. cit., Gross Krebs, k. 162.

⁵⁰ Chodzi o *Biblia Parenthetica, Das ist, Die Heilige Schrift Altes und Neues Testament* (...),

pastora dworu i radcy konsystorza, konserwatysty Johanna Jacoba Qvandt⁵¹, wydaną w Królewcu przez Philippa Christopha Kantera w 1732 roku. Być może niżej wzmiankowane egzemplarze Nowego Testamentu mogły też być dziełami w jego przekładzie, bowiem w Królewcu w 1727 roku ukazał się Nowy Testament przełożony na niemiecki i litewski przez tego duchownego. W bibliotekach pruskich parafii prócz całościowych przekładów Starego i Nowego Testamentu notowane były polsko-, niemiecko- i litewskojęzyczne wydania Nowego Testamentu oraz Ewangeliarze (*Evangelienbücher*, czasami notowane *mit Epistelbuch*), czasem współoprawne z Księgą Psalmów.

Część Ewangeliarzy, oprawiona w czarną skórę, zdobiona srebrnymi okuciami i aplikacjami na okładkach kładziona była, jak w Petersdorf (ros. Куйбышевское), Heiligenwalde czy w Dackau, na ołtarze. Tylko przy kilku tomach inwentaryzator dopisał daty edycji, jak w przypadku parafii w Medenau, gdzie dodano rok 1642 jako rok wydania Ewangeliarza. Pozwala to ostrożnie przypuszczać, że chodzić może o egzemplarz wydany w tym roku w Rydze. Podobnie Nowy Testament z Kuntzen z ok. 1685 roku mógł być wydany w tym samym mieście. W Plaschken znajdowały się niemiecko- i litewskojęzyczne Nowe Testamenty oraz nieznany bliżej Psalterz z 1683 roku⁵². Studium biblijnym towarzyszyły konkordancje, które odnotowano w kilku parafiach. Czasem zapisywano ogólnie ich istnienie – jak w Heinrichswalde czy Werden – rzadziej podawano datę, jak w Laptau, gdzie dysponowano egzemplarzem z 1627 roku a jeszcze rzadziej autora jak w Carwaiten (Karwaiten) i Wargen, gdzie zapisano *Michaelis Concordant*⁵³, a w Didlacken *Lanckisch Concordant*⁵⁴.

Halle Leipzig, wyd. Johann Friedrich Gleditsch, 1743, zob. <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/113386/9/0/> (dostęp z 19.10.2020 roku).

⁵¹ C. G. A. Siegfried, *Qunadt, Johann Jacob*, w: Allgemeine Deutsche Biographie, Bd. 27, Leipzig 1888, s. 11.

⁵² Bliżej nieznane Ewangeliarze znajdowały się w Heinrichswalde, Medenau, Plaschken, Eisenberg, Hohenfürst, Eichholtz, Germau, Klein Jerutten, w Gross Krebs i Narzim *Evangelium und Epistel Buch*. W Plaschen, Didlacken, Szittkehmen i w Schaukunen odnotowano niemieckie i litewskie wydania Nowego Testamentu oraz Ewangeliarze w tych samych językach, w Miswalde i Fridrichowen odnaleziono współoprawny polsko-niemiecki Ewangeliarz niemiecki i polski Evangeliumbuch, a w Karkeln litewski Nowy Testament. Każda z pozycji odnotowana w badanym Inwentarzu.

⁵³ Zapewne to dzieło to *Kleine Corcondanz* (...) wydane przez Georga Michaelisa, Friedricha A. Hallbauera, Christiana B. Büttnera w Jenie w 1730 roku, albo u Crökera jeszcze w 1718 r.

⁵⁴ Jej autorem był Friedrich Lanckisch, *Concordantiae Bibliorum Germanico-Hebraico-*

Dzieła ojców reformatorów

W kilku księgozbiorach odnaleziono książki pochodzące jeszcze z XVI lub XVII wieku, ale ich liczba jest niestety niewielka. Często też zapisy dotyczące poszczególnych publikacji są dość ogólne, jak dzieła Marcina Lutra⁵⁵, najczęściej opisywane tylko jako jego pisma jak w Baldze, Borken, Wargen, Postnicken i Carwaiten (lit. Karwaiten). Jedynie w przypadku księgozbiorów w Hohenfürst i Waltersdorf odnotowano staranniej *Der Kleine Katechismus* Lutra, a w Dackau i Werden także postyllę domową reformatora oraz jego traktat pt.: *Kurtz Bekenntnis vom heiligen Sacrament* z 1545 roku. Na półkach plebanii w Schaacken (ros. Жемчужное) stała jego *Postylla i Tischreden*. Z kolei w Lasdehnen (ros. Краснознаменск) znajdowała się mała biblioteka z dziełami reformatorów, w tym *Chronicon Carionis: latine expositum et auctum multis et veteribus et recentibus historiis, in narrationibus rerum Graecarum, Germanicarum et ecclesiasticarum* Filipa Melanchtona i Johanna Cariona⁵⁶ wydane przez Georga Rhawa w 1559 roku lub przez Santandrenusa w 1576 roku. Jedynie w Lasdehnen odnaleziono pojedynczy egzemplarz komentarza Jana Kalwina do księgi Izajasza oraz inne dzieło powstałe u początków luteranizmu, czyli tekst Johanna Spangenberg, odnotowany jako *super Evangelica*⁵⁷.

Postylle

Istotną pozycję w kilkunastu parafiach stanowiły Postylle, oczywiście zapisywane z różnym stopniem dokładności. Najczęściej identyfikowano tylko język, w jakim została wydana. W Wieliczkach wystarczyło zapisać, że korzystano tu z polskiej i niemieckiej postylli, w Germau tylko z polskiej, a w Karkeln ze starej postylli litewskiej. W przypadku parafii w Kallningen (lit. Kalininkai),

Graecae, Leipzig&Frankfurt, a wydawcą w 1688 roku Johann Heinrich Richter, zob. Franck, Jakob, *Lankisch, Friedrich*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 17, Leipzig 1883, s. 695–696.

⁵⁵ W Werden odnotowano biograficzne dzieło Matthäusa Dressera, *Martini Lutheri Historia* wydane w Lipsku w 1598 roku. Biogram Dressera: *Dresserus, Matthaeus*, w: J. H. Zedler, op. cit., szpalta 1433–1444.

⁵⁶ A. Stern, *Carion, Johann*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 3, Leipzig 1876, s. 781.

⁵⁷ Być może to *Evangelia Dominicalia In Versiculos extemporaliter versa*, Wittenberg 1539. W Grunau zanotowano *Osiandri Enchiridion Controvers*, zapewne to *Enchiridion controversiarum Religionis (...)* M. Luca Osiandro, Tybingae 1608.ob. P. Tschakert, *Spangenberg, Johannes*, w: *Allgemeines Deutsche Biographie*, Bd 35, Leipzig 1893, s. 43–46.

w Szittkehmen (Żytkejmy), w Inse (ros. Причалы) i w Borken zapisujący zidentyfikował litewską postyllę Johanneses Bretke wydaną w Królewcu w 1591 roku⁵⁸. Nie był to jednak jedyny znany z inwentarza autor tego typu dzieł, ponieważ w XVIII wieku w Prusach zachowały się postylle Caspara Huberinus (w Underwagen) wydana w Augsburgu w 1545 roku⁵⁹, rostockiego superintendenta Simona Pauli z 1583, 1595 lub z 1603 roku (w Lasdehnen, w Laptau i w Schmauch)⁶⁰, postylla „wschowskiego Lutra” czyli Valeriusa Herbergera (w Schmauch)⁶¹ oraz postylla ks. Samuela Dambrowskiego z 1738 roku (w Weinsdorf, w Fridrichowen, w Candien, Lahnie/Łyna i w Muschaken/Muszaki)⁶². W Bładiu (ros. Пятидорожное), Petersdorf, Gross Krebs i Kaucken (miejscowość niezidentyfikowana) znajdowały się XVIII-wieczne postylle pietysty, księdza Lamperta Gedickena⁶³, w Borken *Postylla* Johanneses Arndta z przedmową Johanna Gerhardiego⁶⁴ a w Didlacken nieznana mi bliżej litewska postylla dla dzieci autorstwa księdza Langsena. Bardzo popularną XVIII-wieczną postyllą była postylla królewieckiego pastora Bernarda von Sandena mł., syna Bernarda von Sanden st., kaznodziei Fryderyka III Brandenburskiego, zapisywana czasem jako *Postill*, czasem jako *Kirche und Haus Postill* i datowana tylko w wykazie parafii w Laptau na 1711 rok⁶⁵.

⁵⁸ F. Kluge, *Bretke, Johannes*, in: *Altpreussische Biographie*, Bd. 5, Marburg an der Lahn 2000, s. 1557.

⁵⁹ To *Postila Teüich* (...), wydana w Augsburgu u Philippa Ulhardta w 1545 roku. Na temat Huberinus patrz J. M. Frymire, *Matches Made In Heaven: Lutheran Postillators In The Service Of Their Princes, 1555–1620*, w: *The Primacy of the Postils, Studies in Medieval and Reformation Traditions*, vol. 47, 2010, s. 157–224.

⁶⁰ *Postilla das ist Auslegung der Episteln und Euangelien/Simon Pauli*, Magdeburg, Wolfgang Kircher, 1583. Postać Simona Pauli w biografii: K. E. H. Krause, *Pauli, Simon*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 25, Leipzig 1887, s. 273.

⁶¹ Zapewne to *Evangelischen Herz Postilla* wydana w Lipsku w 1703 lub w 1721 roku.

⁶² To kolejna edycja dzieła *Postylla chrześcijańska*, które ukazało się w Toruniu na początku XVII wieku.

⁶³ *Gedicke, Lamperti*, w: L. Noack, J. Splett, *Bio–bibliographien Barndenburgische Gelehrte der Frühen Neuzeit, Berlin–Cölln 1688–1713*, Berlin 2000, s. 167.

⁶⁴ Zapewne była to *Postilla: Das ist: Außlegung vnd Erklärung der Evangelischen Text, so durchs gantze Jahr an den Sontagen vnd vornehmen Festen, auch der ApostelTage gepredigt werden [...]. T. 1–2, vom Advent biß auff Trinitatis/Gestellet durch Johannem Arndten [...]; Sampt einer Vorrede Herrn Johan Gerhardts [...]*.

⁶⁵ Dzieło odnotowano w zbiorach parafialnych w Grunau, w Waltersdorf, w Borken, w Wielitzken, w Deutsch Krottingen, w Marienfelde, w Germau, w Heilige Kreutz, w Pobethen,

Śpiewniki

Zdecydowaną większość wśród śpiewników tworzyły pozycje wydane w I połowie XVIII wieku. Były to dzieła znane dziś bezpośrednio z tytułów lub wspomniane ogólnie jako śpiewniki (Kuntzen, Heiligenwalde), śpiewniki pruskie i niemieckie (Szittkehmen, Didlacken, Hermsdorf, Waltersdorf, Hohenfürst, gdzie zanotowano *Ein vollständiges Gesangbuch*⁶⁶, w Wargen zapisano: *Stobbe Gesangbuch* oraz *Berlinische Gesangbuch*⁶⁷, a w Medenau *Preussische Gesangbuch* wydany w Królewcu w 1702 roku), polskie (Gross Krebs, egzemplarz z Fridrichowen to *Polnische Gesangbuch*, Elbing 1729), litewskie (z parafii w Inse, w Heinrichswalde i w Kallningen, gdzie nieco bliżej zidentyfikowano litewski śpiewnik M. Daniela⁶⁸), czasem w dobrym, czasem w złym stanie. Sporadycznie dopisywano informację o jego rozmiarze (Schmauch) i stanie zachowania⁶⁹, choć w kilkunastu parafiach zapisy inwentarzowe księgozbiorów porządkowano właśnie według formatów (*in quarto*, *in octavo*). W kilku kościołach odnotowano śpiewnik Dr. Rogalla, czyli *Kern alter und neuer Lieder* wydawany w latach 1731-1735 lub później⁷⁰, którego egzemplarze znajdowały się najczęściej w nawie lub przy organach kościelnych. Śpiewniki Ro-

w Laptau, w Schönwalde, w Sonnenborn, w Weinsdorf, w Thierberg, w Russ, w Didlacken, w Muschaken, w Petersdorf, w Gross Krebs, w Kallningen, Prockuls i w S. Lorenz. Sprawa autorstwa wymaga jeszcze dalszych badań, bowiem postylla nie figuruje w zestawieniu dzieł von Sandena Syna, patrz: *Sanden, Bernhard von*, w: J. H. Ziegler, op. cit., szpalta 1953.

⁶⁶ Chodzi zapewne o *Neue Preussische Vollständige Gesangbuch* z 1657 roku, zob. E. Laskowska-Kwiatkowska, *The circle of sources of the „Prussian Cantional”*, w: *Traditional Musical Cultures in Central-Eastern Europe. Ecclesiastical and Folk Transmission*, red. P. Dahling, Warszawa 2009, s. 388.

⁶⁷ Zob. *Beweis daß das neue Berlinische Gesangbuch nich für die evangelische-lutherische Kirche seyn kann (...)*, Frankfurt und Lepizig 1782. Pozycja ta wymaga jeszcze szczegółowych badań, być może w Prusach znajdowały się wcześniejsze wydania.

⁶⁸ Być może chodzi tu o litewskojęzyczne dzieło z kwidzyńskiej drukarni Kanterów, zob. Z. Rondomańska *Polskie osiemnastowieczne śpiewniki kościelne z drukarni Kantera*, w: „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1, 55–60, 1997, s. 55–60.

⁶⁹ *Inwentarz*, op. cit., *Schamuch*, k. 11–11v.

⁷⁰ *Kern Alter und Neuer Lieder, So In denen Königl. Preuß. und Chur-Brand. Landen gebräuchlich sind: Mit einem erwerkllichen Spruche über einem jeden Liede, Und einem erbaulichen Gebet-Buche, auch nöthigen Registern versehen, nebst einem Unterricht wie inen ein Gesang-Buch zu seiner Erbauung recht brauchen solle*, wyd. Hartung 1750.

galla inwentaryzatorzy zapisali w Hohenfürst, Hermsdorf, Wargen, Waltersdorf, Germau, Fridrichowen, Marienfelde, Thierenberg (Zwierzewo?), Lochstedt (ros. Балтнийск), Dackau i Abschwangen (ros. Тишино)⁷¹.

Dzieła teologiczne

W połowie wieku XVIII odnotowano wiele pozycji teologicznych pochodzących zarówno z tego, jak i z poprzednich stuleci. Ważną pozycją występującą w kilkunastu zbiorach bibliotecznych było dzieło Johanna Gustava Reinbecka (Rheinbecka)⁷², najczęściej notowane jako *Betrachtungen über die in der Augspurgischen Confession*⁷³. Pozycję tę posiadali w swych bibliotekach m.in. pastory w Georgenburgu (ros. Маёвка), w Schaacken, Postnicken, Kallnigen, Carwaiten, S. Lorenz (ros. Сальское), Wargen, Grunau i Schmauch⁷⁴. Drugą, równie licznie występującą pozycją teologiczną w XVIII-wiecznych Prusach Książęcych była publikacja dr. Joachima Langena obejmująca kilka tomów seria *Apostolisches Licht und Recht* (...) ⁷⁵, *Mosaishes Licht und Recht* (...), *Apokaliptisch Licht und Recht* (...), *Historisches Licht und Recht*⁷⁶ (...) *Evangelisches*

⁷¹ Kolejno: *Inwentarz*, op. cit., zbiory zinwentaryzowane na kartach k. 17, k. 20–21, k. 46–47, k. 51–51v, 64v–65, k. 73 v.–74, k. 196, k. 101v, k. 145v i k. 214. W Carwaiten zachowało się też inne dzieło Rogalla zapisane jako: *Doctor Rogal Erklärung der Briefe an die Roemers Johan Porst, Comepdium theologiae* (...), Halle 1730.

⁷² Johann Gustav Reinbeck to przedstawiciel teologii łączącej oświecenie z chrześcijaństwem, zob. H. Kunowski: *Friedrich Wilhelm I., Friedrich der Große und der Aufklärungstheologe Johann Gustav Reinbeck*, Baden–Baden 2016.

⁷³ *Betrachtungen über die in der Augspurgischen Confession enthaltene und damit verknüpfte Göttliche Wahrheiten, welche theils aus vernünftigen Gründen, allesamt aber aus Heiliger Göttlicher Schrift hergeleitet* (...), wydawca Ambrosius Haude, Berlin und Leipzig 1731–1747 (było to wydanie 9-tomowe, ale w inwentarzach pruskich nie ma wiarygodnej informacji, które parafie dysponowały kompletem publikacji, czasem są to tylko poszczególne).

⁷⁴ Prócz tego pozycję to odnotowały inwentarze sporządzone w parafiach w Heilige Kreutz, S. Lorenz, Gross Krebs, Tromnau, Schaukunen, Skaisgirren, Thierberg, Werden, Russ, Laptau, Hohenfürst, Deutsch Krottingen, Didlacken, Klein Jerutten i Germau.

⁷⁵ Chodzi o *Apostolisches Licht und Recht. Das ist wichtige und erbauliche Erklärung Der sämtlichen Apostolischen Briefe* (...) dr. Joachima Langena, wydane w Halle w 1729 roku. Zob. J. H. Zedler, op. cit., szp. 1495 i 1953.

⁷⁶ *Biblisches–Historisches Licht und Recht. Das ist, Richtige und Erbauliche Erklärung Der sämtlichen Historischen Bücher Des Alten Testaments, Von dem Buche Josuae an bis auf das Büchlein Esther, Mit hinzugethanem Buch Hiobs: Darinn Nach einer historischen und geographischen Einleitung*, (...), Leipzig, Halle 1734.

Licht und Recht (...) ⁷⁷, *Dauidsche, Salomonische Licht und Recht* (...) oraz *Prophetisches Licht und Recht* (...) ⁷⁸. Wszystkie lub tylko kilka wybranych tomów z tejże serii znajdowało się w bibliotekach parafii w Schmauch, S. Lorenz, Schaacken, Postnicken, Deutsch Krottingen, Schaukunen, Bladiau i Pobethen ⁷⁹.

Trzecią pozycją, która znajdowała się w kilkunastu księgozbiorach pruskich (m.in. parafii w Eisenberg (Żelazna Góra), Marienfelde, Schimonken (Szymonka), Hohenfürst, Hermsdorf, Eichholtz, Wargen, Blumenau i w Lahna) było dzieło Bernharda von Sanden, *Beantwortung Der*

J. G. Reinbeck, źródło: <https://bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/105337/edition/102464/content>

Dubiorum M. Johannes Ernesti Graben, In welchen die Evangelische Lutherische Kirche des Schismatis und einiger alten Ketzeren beschuldigt wydana w Królewcu w 1695 roku. To polemika z poglądami Johanna Ernesta Grabena, urodzonego w Królewcu duchownego luterńskiego, a od 1697 roku duchownego anglikańskiego, który swój żywot zakończył w Oksfordzie ⁸⁰.

Lektura inwentarzy zdradza, że nie było to jedyne dzieło von Sandena czytane przez lokalnych duchownych, bowiem w Waltersdorf, w Grunau, Marienfelde i w Kinten (lit. Kontai) do inwentarza wpisano dzieło *Das feste Sandufer der evangelischen Lehre entgegengesetzt Ananiae Meiers sandgründigem Lutherthum*

⁷⁷ *Evangelisches Licht und Recht, Oder Richtige und Erbauliche Erklärung Der heiligen Vier Evangelisten, Und der Apostel-Geschichte* Leipzig, Halle 1735.

⁷⁸ *Sechs Bücher vom wahren Christentum* (...) Johannes Arndta – wydanie w 1736 roku z przedmową profesora uniwersytetu w Halle Joachima Langensa, w której na s. 17 wspomina właśnie te swoje publikacje.

⁷⁹ Znotowano je też w Wargen, Grunau, Didlacken, Klein Jerutten, Heilige Kreutz, Unterwangen, Medenau, Georgenburg, Fridrichowen, Weinsdorf, Marienfelde i Werden.

⁸⁰ Egzemplarze tego dzieła znajdowały się w parafiach w Lasdehnen, w Skottau, w Liebwalde, w S. Lorenz, w Schönwalde, w Pobethen, w Heiligenwalde, w Grunau i w Wargen.

z 1697, w Russ egzemplarz *Theologia Positiva*⁸¹ a w Wargen *Instructio ministrorum verbi in Regno Prussiae circa officium et agenda* opublikowane w Królewcu w 1707 roku. W Grunau i w Schönwalde (nazwę tę nosiło kilka miejscowości zarówno w Polsce, jak w Obwodzie Kaliningradzkim) tamtejsi księża posiadali jego *Catechismus*⁸², w Kinten i Russ (lit. Rusnė) jego *Agende*, w Carwaiten dzieło *Theologia Homiletica* z 1681 roku⁸³ a w Karkeln jego objaśnienia Ewangelii⁸⁴.

W kilku parafiach, takich jak Czichen (Cichy), Balga, Didlacken, Blumenau, Fridrichowen, Narzim (Narzym), Medenau, Marienfelde i w Schmauch odnotowano woluminy *Cipriani Hilaria Evangelica* albo *Hilaria Evangelica* wydane w 1717 lub 1719 roku (to ostatnie wydanie ukazało się w Gotha i Lipsku)⁸⁵. Ale nie tylko, bowiem dużą popularnością, jak wynika z liczby zidentyfikowanych egzemplarzy, cieszyły się prace Otmara Epplina i Georga Dedeckena⁸⁶. Pierwszy z autorów był urodzonym w 1529 duchownym, który do swej śmierci w 1567 roku pracował w Królewcu jako kaznodzieja księcia Albrechta, drugi działał w parafii św. Katarzyny w Hamburgu w I połowie XVII wieku. W XVIII-wiecznych Prusach Książących pastory parafii w miejscowościach Eisenberg, Hohenfürst, Hermsdorf, Grunau, Heiligenwalde i S. Lorenz czytali książki Epplinusa (Epplina), które wyszły spod jego pióra: *Judaica Patrum*, *Collecta Patrum* czy *Postilla Patrum*⁸⁷ a Dede-

⁸¹ *Prima fundamenta theologiae positivae*. Typis Zaenckerianis, Königsberg 1713.

⁸² Pod tym lakonicznym zapisem kryje się dzieło Sandena *Formula catechizandi*, zob. E. Uhse, *Leben der Berühmtesten Kirchen-Lehrer und Scribenten des 16. und 17. Jahrhunderts*, Leipzig 1709 s. 908.

⁸³ To dzieło *Theologia Homiletica: textibus XLII. S. Scripturae rite explicatis & secundum Artem Rhetoricam expresse additum tractatis, Omnia dogmata fidei & Morum, prout ea ad populum proponi debent, complectens, Olim in Collegio privato tradita, nunc, rogatu multorum, publici iuris facta*, Hallerword 1681.

⁸⁴ Zob. J. Chr. Iselin, *Neu-vermehrtes Historisch- und Geographisches Allgemeines Lexicon* (...), Basel 1744, s. 153.

⁸⁵ Chodzi zapewne o *Hilaria Evangelica Academica* z 1717 roku wydaną z okazji 200-lęcia Reformacji, zob. Harm Codres, *Hilaria Evangelica Academica. Das Reformationsjubiläum von 1717 an den deutschen lutherischen Universitäten*, Göttingen 2006, s. 13 albo *Hilaria Evangelica, Oder Theologisch-Historischer Bericht Vom Andern Evangelischen Jubel-Fest: (...) Gotha, Leipzig 1719*.

⁸⁶ Zob. J. H. Stepf, *Gallerie aller juridischen Autoren von der ältesten bis auf die jetzige Zeit mit ihren vorzüglichsten Schriften*, Leipzig 1821, s. 180. Biogram Epplina <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100993303.html?language=en>. (dostęp z 19.10.2020 roku)

⁸⁷ Przykładowo *Inwentarz*, op. cit., Eisenberg, k. 15v.

kena *Postyllę* (egzemplarz miała parafia w Wargen), oraz głównie jego *Thesaurus consiliorum et decisiorum circa matrimonium* wydany w Hamburgu w 1623 roku (egzemplarze w parafii w miejscowościach Lasdehnen, Balga, Hermsdorf, Pobethen, Abschwangen, Marienfelde, Schaacken, Underwangen, Hohenfürst i Germau)⁸⁸.

Wśród dzieł teologicznych w zapisach inwentarzowych odnaleziono także literaturę pietystyczną, w tym dzieła jednego z najważniejszych przedstawicieli pietyzmu, czyli Philipa Jacoba Spenera czy protagonisty tego ruchu Johanna Arndta⁸⁹. Dziełami Spenera, które zachowały się na pruskich plebaniach w interesującym nas czasie, były takie pozycje jak *Kurze Catechismus-Predigten*, Berlin 1689 (parafia w Grunau i w Pellenicken i w Carwaiten). W Heinrichswalde pod pozycją 9 znajdowało się dzieło Spenera zapisane jako *Leben und Glaubens Regeln*⁹⁰ oraz *Notwendigkeit und Möglichkeit des thätigen Christenthums* (zbiór kazań) wydane we Frankfurcie w 1677, a w Grunau jego kazania pokutne, czyli Buß-Predigten⁹¹. W Underwangen, w Didlacken i w Preussische Mark (Przezmark) znalazły się prace Christiana Scrivera związanego z Filipem Jakubem Spenerem: *Evangelia Symbolica* (Leipzig 1697)⁹², *Der neue Creatur* (Jena 1685)⁹³ oraz *Seelen-Schatz*⁹⁴.

W Pellenicken i w Carwaiten przechowywano *Von wahren Christenthum* Johanna Arndta, ale nie określono przy dokonywaniu wpisu do inwentarza ani

⁸⁸ Tu tylko przykładowo *Inwentarz*, op. cit., Hohenfürst, k. 17. Pozostałe pozycje na kartach z inwentarzami wymienionych parafii

⁸⁹ Fr. W. Bautz, Arndt (Arnd), Johann, w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, T. 1, Hamm 1975, s. 226–227.

⁹⁰ Być może jest to dzieło *Tugend=Spiegel Christlicher Jungfrauen, Das ist: Heilsame Lebens=Regeln, Wie sich eine Gott=liebende Jungfrau Christlich und tugendlich im ledigen Stande zu verhalten habe*, wyd. przez Johanna Ulricha Hildebranda w Augsburgu w 1737 roku. Zob. *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur. Vol. 2: Von 1570 bis 1750*, wyd. Theodor Brüggemann i Otto Brunken, Stuttgart 1991, s. 280–289.

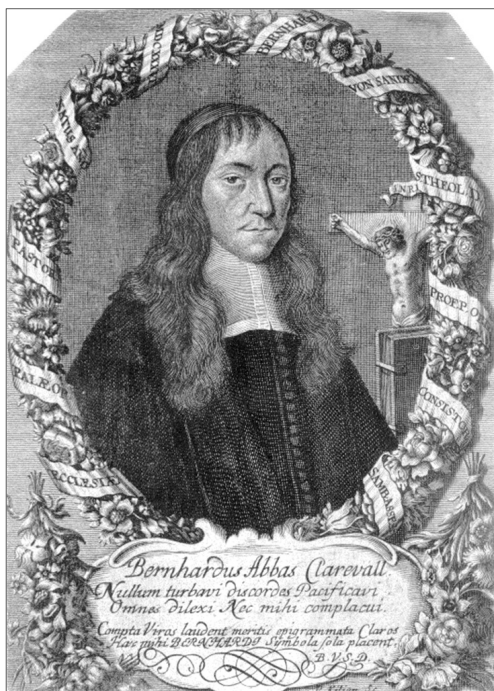
⁹¹ Kazania wzmiankowane w E. Praetorius, *Bibliothecae Homileticae Pars Prima oder Des homiletischen Bücher-Vorraths ...: Nebst Doppelter Zugabe; Nemlich Anweisung (I.) zu Leich-Abdanckungen (...)*, T. 1, Leipzig 1710, s. 723.

⁹² J. H. Zedler, op. cit, szp. 736.

⁹³ Jest to *Die neue Creatur oder das in Christo erneuete Herz* wydawane wielokrotnie pomiędzy 1685 a 1735.

⁹⁴ To pastor Christian Scriver, przyjaciel Jakuba Filipa Spenera. W bibliotece w Didlacken znajdowało się właśnie jego dzieło *Seelen-Schatz*, wydane w latach 1675–1692). Biogram Scrivera patrz https://en.wikipedia.org/wiki/Christian_Scriver (dostęp z 19 października 2020 roku).

daty wydania, ani informacji czy jest to pierwsze, kolejne wydanie edycji z Frankfurtu z 1605 roku, czy jest to dzieło z Magdeburga: *Vier Bücher vom wahren Christentum*, z 1610. Co ciekawe,

B. von Sanden, źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Bernhard_von_Sanden_der_Ältere

w Baldze, Hohenfürst i Eichholtz znajdowały się dzieła pastora pietysty Lamberta Gedickego (Gedickena) zapisane jako *Antwort zum wahren Christentum*⁹⁵. Pośród pastorskich lektur znalazła inna pozycja Lamberta Gedickego wydana w Berlinie w 1732 lub w 1733 roku. Chodzi o wspomnianą w inwentarzach w Medenau, Heilige Creutz (ros. Крестотоповка), Postnicken, Laptau, Pobethen, Fridrichowen i Pobethen dzieło *Evangelische Aufmunterung zum wahren thätigen Christentum*⁹⁶.

Model duchowości Arndta czy Spenera miał w Prusach wielu zwolenników, sięgających, jak w Wieliczkach, do słynnego dzieła Thomasa à Kempis *De imitatione Christi* stojącego na półce

lub złożonego w skrzyni na tamtejszej plebanii. Niektóre wymieniane pozycje, jak *Tugned-Sprüche*⁹⁷, zdradzają zapewne, iż pastor w Didlacken był przeciwnikiem pietyzmu, dzieło to bowiem zostało napisane przez J. B. Carpzo, zwolennika luterńskiej ortodoksji. Źródłem kontrargumentów dla pruskich konserwatystów mogły być też pozycje uwzględnione w inwentarzach parafii w Didlac-

⁹⁵ Jest to zapewne dzieło *Das wahre und falsche Christentum*, wydane w Berlinie 1722 roku, będące tekstem kazania wygłoszonego z okazji konsekracji kościoła garnizonowego w Berlinie, pozycja uwzględniona w spisie dzieł Gedickego, zob. L. Noack, J. Splett, *op. cit.*, s. 176.

⁹⁶ Pozycja występuje w spisie dzieł zestawionych w: L. Noack, J. Splett, *op. cit.*, s. 179.

⁹⁷ To pozycja *Auserlesene Tugendsprüche aus der Heiligen Schrift*, Leipzig 1692, dzieło zdecydowanego przeciwnika pietyzmu, lipskiego pastora Johanna Benedicta Carpzo II, zob. J. A. Wagenmann, Carpzo, Joh. Benedict II, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd 4, Leipzig 1876, s. 21.

ken, Heiligenwalde, Lasdehnen i Underwagen, czyli dzieła słynnego ortodoksyjnego luterńskiego teologa i profesora Uniwersytetu w Rostocku Heinricha Müllera: *Apostolische Schluß-Kette Und Krafft-Kern Oder Gründliche Auslegung der gewöhnlichen Sonn- und Fest-Tags-Episteln (...)*⁹⁸, *Evangelischer Herzens Spiegel*⁹⁹ oraz *Geistlicher Dank-Altar, zum täglichen Lob-Opffer der Christen*¹⁰⁰.

W bibliotekach lub skrzyniach pruskich parafii znajdowało się sporo pojedynczych, niepowtarzających się w innych parafiach dzieł teologicznych. I tak w Didlacken i Heiligenwalde siedmiotomowe dzieło Christopa Starkego zapisane w inwentarzu jak *Synopsis Bibliothecae Exegeticae und Erklärung des A. und N. Testament*¹⁰¹, w Heiligenwalde znalazła się książka Paula H. Widera, *Evangelische Herz und Bilder Postille*¹⁰², w Wargen *Schleidani Chronickon*¹⁰³, w Laptau wymagająca dalszych badań Johanna Martiniego, *Theologica Contemplatio Hominis* wydana w Wittenberdze w 1695 roku, w Marienfelde Georga Weinricha, *Martyrologia Sanctorum* (Leipzig 1610)¹⁰⁴, w Werden luterńskiego teologa Johanna Gerhardiego, *Schola Pietatis* (Jena 1623)¹⁰⁵, w Laschdehnen Wolfganga Musculusa, *Loci communes sacrae Theologiae: iam recens recogniti &*

⁹⁸ Zapewne to egzemplarz tego dzieła wydrukowane w Frankfurcie nad Menem w 1671 roku.

⁹⁹ To zapewne *Evangelischer Herzens Spiegel, oder; Geistreiche Erklärung und Betrachtung der sonn- und festtäglichen Evangelien wie auch beygefügeten Passions Predigten* wydane w Lüneburgu w 1672 roku.

¹⁰⁰ Być może chodzi o tom wydany we Frankfurcie nad Menem w 1670 roku. Biogram duchownego H. Wieden, Müller, Heinrich, w: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 18, Berlin 1997, s. 405.

¹⁰¹ Chodzi zapewne o *Synopsis Bibliothecae Exegeticae In Novum Testamentum: Kurzgefasster Auszug Der gründlichsten und nutzbarsten Auslegungen über alle Bücher Neues Testaments In Tabellen, Erklärungen, Anmerkungen und Nutzenwendungen*, wydane w Lipsku w 1745 roku.

¹⁰² Zapewne to pozycja wymieniana w Ch. G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon, darinne die Gelehrten aller Stände sowohl männ- als weiblichen Geschlechts, welche vom Anfange der Welt bis aufietzige Zeit (...)*, Lepizig 1751, szp. 1948.

¹⁰³ Zapis w inwentarzu jest zbyt ogólny, mówi o dwóch częściach niemieckojęzycznego *Chroniconu* „ohne continuation”. Być może chodzi tu o dzieła historyka reformacji Johanna Schleideny, zob. J. Spyra, *Historiografia a tożsamość regionalna w czasach nowożytnych na przykładzie Śląska Cieszyńskiego w okresie od XVI do początku XX wieku*, Częstochowa 2015, s. 92.

¹⁰⁴ Pozycja wspominana w J. H. Zedler, op. cit., szp. 902.

¹⁰⁵ Pozycja wspominana na stronie [www: https://data.cerl.org/thesaurus/cnp01469285?lang=it](https://data.cerl.org/thesaurus/cnp01469285?lang=it) (dostęp z 19.10.2020 roku)

emendati (Bazylea 1573)¹⁰⁶, w Laptau *Heilsame und nützliche Erklärung des Ehrwürdigen Herren Joannis Brentij über den Catechismus* Johannes Brenza, (Frankfurt ma Mayn 1552)¹⁰⁷ w Wargen dzieła zapisane jako *Lichtscheid opera*¹⁰⁸, w Waltersdorf publikacje dr. Lambecka¹⁰⁹, w Grunau Jochanna L. Lindhamera, *Erklärung der Apostolische Geschichte*¹¹⁰ i dr. Phillipa Hahna *Kirchenbuch*¹¹¹ a w Hohenfürst *Speculum Passionis Christi*¹¹².

Na koniec prezentacji zawartości księgozbiorów pastorskich z połowy XVIII wieku należy wspomnieć o zainteresowaniach intelektualnych przynajmniej części duchownych. Przykładowo w kilku parafiach znaleziono książki zdradzające zainteresowania przeszłością Prus. W Schimonken duchowny posiadał wymagające dziś bliższego rozpoznania dzieła *Caroli V politicae ac Republicae imperiali constituto da 1566*, w Lasdehnen Adama Preussnera, *Beschreibung der alten Stadt Jerusalem*. W parafiach w Underwangen, w Medenau, w Baldze, w Georgenburg i w Werden znajdowały się egzemplarze *Preussische Kirchenhistoria* autorstwa Christopha Hartknocha oraz *Alt- und Neue Preussen* tego samego autora. W Baldze zinwentaryzowano dodatkowo 3 tomy *Intelligenz Werk* z lat 1730-1735 oraz 3 tomy *Nachrichten* zawierające egzemplarze

¹⁰⁶ H. Lohmann, *Musculus* (Müslin, Mäuslin), *Wolfgang* (Dusanus), w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Bd. 6, Herzberg 1993, szp. 381–383.

¹⁰⁷ J. Tondel, *Srebrne biblioteka Albrechta Hohenzollern-Ansbach oraz jego żony księżnej Anny Marii i jej losy*, w: *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, „Hisotria“, t. 22 (185), s. 43. Oprawiony w srebrną oprawę egzemplarz tego dzieła znajdował się w kolekcji księcia Albrechta.

¹⁰⁸ Zapewne to publikacje pastora Ferdinanda H. Lichtscheida, studenta uniwersytetu w Halle, pastora w Cölln, zob. *Lichtscheid, Ferdinand Helfreich*, w: L. Noack, J. Splett, *Bio-Bibliographien Brandenburgische Gelehrte der Frühen Neuzeit*, Berlin-Cölln 2000, s. 245

¹⁰⁹ Być może chodzi o dzieło Petera Lambecka (1628–1680), doktora nauk historycznych i bibliotekarza, zob. H. Zedelmaier, „*Historia literaria*”. *Über den epistemologischen Ort des gelehrten Wissens in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, w: *Das Geachtzehnte 18. Jahrhundert. Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts*, hrsg von. C. Zelle, 22, H. 1, 1998, s. 16.

¹¹⁰ Chodzi o dzieło Johanna Ludwiga Lindhammera, *Erklärung und Anwendung der Apostolische Geschichte*, Halle 1720, zob. Johann Gottlob Wilhelm Dunkel, *Historisch-critische nachrichten von verstobenen gelehrten*, Cörcchen 1753, s. 248–249.

¹¹¹ To pozycja pastora Filipa Khana, kaznodziei w Magdeburgu: *Consilia sive Iudica* (...) *Kirchenbuch Dr. Philipp Hahnen/Dompredigers zu Magdeburg*, Magdeburg bez daty wydania.

¹¹² Być może jest to Francisca Sigraya *Speculum Passionis Domini Nostri Jesu Christi* (...) wydane w 1654 roku w Posonii.

wydawane od 1730 do 30 czerwca 1752 a w Underwangen czytano *Intelligentz Blätter*. Z edukacją dziecięcą można wiązać ujętą w inwentarzu dzisiejszych Wieliczek *Historie* Johanna Hübnera¹¹³.

Podsumowanie

Przedstawiony w niniejszym tekście inwentarz to ciekawe źródło do badań nad bibliotekami pastorskimi w Prusach Książęcych XVIII wieku, ale pozwala także poznać pozycje bibliograficzne stojące na półkach plebanii w wiekach wcześniejszych. O ile najczęściej jesteśmy świadomi ich istnienia z racji identyfikacji np. autorów i ich śpiewników pruskich znanych z zachowanych egzemplarzy w zbiorach europejskich, to inwentarz jest dowodem na ich rzeczywiste używanie przez duchownych ewangelickich w Prusach. Inwentarz jest też dobrym punktem startowym do badań nad ich wykształceniem oraz lekturami, z których korzystali. Teraz tak naprawdę wystarczy zagłębić się w ich treść i lepiej poznać np. ortodoksyjnych i pietystycznych pastorów.

Odnalezienie w księgozbiorach pozycji pastora Heinricha Müllera jest dowodem na wykorzystywanie emblematów jego autorstwa do dekoracji wnętrz kościelnych. Wśród tych niezidentyfikowanych biblii musiały być bible z ilustracjami Mateusza Meriana, które wykorzystywano do namalowania dekoracji emporowych (np. w Suszu czy Łęgowie) i stropów (Dąbrówno). Dzieła Marcina Lutra korelują z jego malowanymi na ambonach wizerunkami (Kętrzyn, Sępólno), przypominającymi wchodzącym nań pastorom o wierności nauce reformatora¹¹⁴. Z kolei obecność wzorów zaczerpniętych z dzieł Hermana Hugo (Stare Miasto pod Dzierzgoniem) czy Otto van Veena (Kościół św. Jerzego w Pasłęku) pozwala śmiało stawiać tezę, że powstawały one (mimo, że ich nie odnaleziono w badanym inwentarzu) na podstawie ilustracji w traktatach *Pia Desideria* i *Amoris divini emblemata* znajdujących się w rękach tutejszych duchownych.

¹¹³ Pozycję tą zidentyfikowano jako dzieło Johanna Hübnera, *Zewymahl zwey und funffzig Auserlesende Biblische Historien* (...) wydane w Lipsku w 1714 roku. W inwentarzu jest wyraźny zapis, że jest to książka w języku polskim. Książka tłumaczona była na 15 języków, zob. na temat literatury młodzieżowej Th. Brüggemann, O. Brunken, *Handbuch zur Kinder und Jugend-Literatur von 1570 bis 1750*, Stuttgart 1989.

¹¹⁴ P. Birecki, *Rola portretu Marcina Lutra i Filipa Melanchtona w Prusach*, w: *Marcin Luter 1517–2017*, Toruń 2018, s. 75–94.

Bibliografia

1. Fr. W. Bautz, *Arndt (Arnd), Johann*, w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, T. 1, Hamm 1975, s. 226–227.
2. P. Birecki, *Rola portretu Marcina Lutra i Filipa Melanchtona w Prusach*, w: *Marcin Luter 1517-2017*, Toruń 2018, red. K. Obremski, s. 75-94.
3. P. Birecki, *Konflikty o kościoły pomiędzy katolikami a protestantami w Prusach Królewskich i Książęcych w I połowie XVII wieku*, w: *Studia Elbląskie XXI*, (2020), s. 9-26.
4. Th. Brüggemann, O. Brunken, *Handbuch zur Kinder und Jugend-Literatur von 1570 bis 1750*, Stuttgart 1989.
5. W. Chojnacki, *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530-1939*, Warszawa 1966.
6. F. Franck, Jakob, *Lankisch, Friedrich*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 17, Leipzig 1883, s. 695-696.
7. J. M. Frymire, *Matches Made In Heaven: Lutheran Postillators In The Service Of Their Princes, 1555–1620*, w: *The Primacy of the Postils, Studies in Medieval and Reformation Traditions*, vol. 47, 2010, s. 157-224.
8. W. Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreußens*, t. 1, Göttingen 1968.
9. F. Kluge, *Bretke, Johannes*, in: *Altpreussische Biographie*, Bd. 5, Marburg an der Lahn 2000, s. 1557.
10. K. E. H. Krause, *Pauli, Simon*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 25, Leipzig 1887, s. 273.
11. H. Kunowski: *Friedrich Wilhelm I., Friedrich der Große und der Aufklärungstheologe Johann Gustav Reinbeck*, Baden-Baden 2016.
12. E. Laskowska-Kwiatkowska, *The circle of sources of the „Prussian Cantional”*, w: *Traditional musical cultures in central-eastern Europe. Ecclesiastical and folk transmission*, red. P. Dahling, Warszawa 2009.
13. *Lichtscheid, Ferdinand Helfreich*, w: L. Noack, J. Splett, *Bio-Bibliographien Brandenburgische Gelehrte der Frühen Neuzeit*, Berlin-Cölln 2000, s. 245.
14. H. Lohmann, *Musculus (Müslin, Mäuslin), Wolfgang (Dusanus)*, w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Bd. 6, Herzberg 1993, szp. 381–383.
15. J. Małek, *Powstanie i rozwój Kościołów ewangelickich w Prusach Książęcych (1525), Prusach Brandenburskich (1657-1701) i Prusach Wschodnich Królestwa Pruskiego (1701-1817)*, w: *W 500-lecie Reformacji (1515-217) (...)*, t. II. *Tereny dawnych Prus Książęcych*, Toruń 2017, s. 35-79.
16. Z. Rondonańska, *Polskie osiemnastowieczne śpiewniki kościelne z drukarni Kantera*, w: *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1, 55-60, 1997, s. 55-60.
17. C. G. A. Siegfried, *Qunadt, Johann Jacob*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 27, Leipzig 1888, s. 11.
18. J. Spyra, *Historiografia a tożsamość regionalna w czasach nowożytnych na przykładzie Śląska Cieszyńskiego w okresie od XVI do początku XX wieku*, Częstochowa 2015.
19. A. Stern, *Carion, Johann*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 3, Leipzig 1876, s. 781.

20. J. Tondel, *Srebrne biblioteka Albrechta Hohenzollern-Ansbach oraz jego żony księżnej Anny Marii i jej losy*, w: *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, „Historia”, t. 22 (185), s. 7-48.
21. P. Tschakert, *Spangenberg, Johannes*, w: *Allgemeines Deutsche Biographie*, Bd 35, Leipzig 1893, s. 43-46.
22. P. Tschakert, *Spener, Phillip Jakob*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 35, Leipzig 1893, s. 102-115.
23. J. A. Wagenmann, *Carpzov, Joh. Benedict II*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd 4, Leipzig 1876, s. 21.
24. J. A. Wageman, *Rogall, Georg*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 29, Leipzig 1889, s. 45.
25. H. Zedelmaier, „*Historia literaria*”. *Über den epistemologischen Ort des gelehrten Wissens in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, w: *Das Geachtzehnte 18. Jahrhundert. Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts*, hrsg von. C. Zelle, 22, H. 1, 1998, s. 11-21.

Piotr Birecki jest pracownikiem naukowo-dydaktycznym na Wydziale Sztuk Pięknych i kierownikiem Katedry Zabytkoznawstwa i Muzealnictwa. Zajmuje się sztuką nowożytną oraz protestancką Prus Królewskich i Książęcych. Zajmuje się też sztuką ewangelicką XIX i początku XX wieku. Przygotowuje pierwszą monografię sztuki protestanckiej w Prusach Książęcych na bazie literatury i kwerend w archiwach polskich i niemieckich. Jest autorem wielu publikacji naukowych i popularnonaukowych. W 2017 roku otrzymał pierwszą nagrodę w konkursie Kościoła ewangelicko-augsburskiego na najlepsze monografie naukowe ogłoszonym z okazji 500-lecia Reformacji.